

Evžen STROUHAL

Pacient a lékař – už ve starém Egyptě

Abstract: *Living conditions of the ancient Egyptians were not as ideal as it might seem, considering their perfect creations of art and architecture which we admire today. It reveals among other things short period of their life expectancy and gradual uncovering traces of disease in skeletons or mummies. It is not surprising that since the beginning of Egyptian civilization developed in Egypt from prehistoric art of healing independent discipline of medicine. With the increase of population density grew the number of doctors, whose quantity reached a peak during the New Kingdom period. Thanks to the invention of writing on papyrus scrolls could their empirical knowledge be passed on from generation to generation through medical texts. Apart from treatment manuals these medical texts contain historically the first scientific system, which tried to explained functions of healthy and sick organism. Some of the doctors have reached soon domain specialization, while others gained hierarchical titles counting as well the highest of them. Their excellent reputation has spread beyond the borders of Egypt, where in the 1st Millennium BC learned their practices adepts of Greek medicine. In the Ptolemaic Period grew up in Alexandria one of the most important centers of Greek medicine.*

Key words: *physician – scientific medicine – healing arts – ancient Egypt – history of medicine*

Životní podmínky

S vysycháním Sahary kulminujícím na konci 3. tisíciletí př.n.l. se údolí Nilu stalo oázou, kam se stahovali lidé z dalekého okolí. Nil se každoročně rozvodňoval, takže svá obydlí stavěli na okraji údolí nebo naplavených pahorcích. Úrodnost políček zajišťovaly záplavy a tak obyvatelstva stále přibývalo, takže v Nové říši se jejich počet odhaduje na tři milióny. Práce na zdravém vzduchu a smíšená strava podporovaly odolnost a zdraví. Na druhou stranu neřešené odstraňování odpadků, nedostatečná osobní hygiena, rostoucí kontakt mezi lidmi, občasné větrné bouře i nedostatečně vyhřívané chatrče v zimním období bez odvodu kouře vedly k častému výskytu nemocí. Mezi nimi hrály nejdůležitější úlohu parazitární nákazy a infekční choroby, především tuberkulóza. Spolu s vysokou úmrtností novorozenců a kojenců drasticky snižovaly průměrnou délku života, pohybující se u širokých lidových vrstev mezi pouhými 20 až 30 lety, u výše postavených úředníků, aristokratů a vládců v rozmezí o deset let vyšším.

Zdravý člověk

Není divu, že být zdravým se v Egyptě stalo ideálem šťastného života. V dochovaných textech to prozrazují výrazy „být mladým, neporušeným, zachovaným, silným, dobře se cítícím“. Touhu zůstat zdravým i ve starším věku vyjadřuje přání „aby údy zůstaly pevné a oko mohlo vidět do dálky“ nebo „necht se nacházíš jako ten, kdo má stáří ještě před sebou, který spí (klidně) do rozbřesku, zbavený bolesti či sípavého kašle“. Zdraví (*seneb*) bylo součástí některých osobních jmen. O zdraví lidé prosili bohy v modlitbách, dopisy končili přáním „ať jsi zdrav“ nebo „žij v dobrém stavu, zdraví, ne v chudobě.“¹

Lidé věděli, že pro uchování zdraví je třeba se mýt, když se zašpinili, nebo zapotili, polévali se vodou pomocí misek nebo konví, umývali se u nilských kanálů nebo vodních nádrží. Místo mýdla používali kousky natronu. Sochy významných lidí drží v ruce složený šátek, vhodný k setření potu z čela nebo k čištění nosu. Lékařské texty uvádějí řadu kosmetických receptů k péči o pokožku nebo vlasy.

Nemocný člověk

Dokud člověk neonemocněl, lékaře nepotřeboval. Obrátil k němu pozornost teprve, stal-li se pacientem. Vznik nemoci byl každému jasný u poranění nebo kousnutí člověkem či zvířetem, bodnutí štírem nebo uštknutí hadem. Choroby trávicího traktu byly logicky spojovány s chybnou nebo zkaženou potravou nebo jejím zamořením červy. Vznik jiných vnitřních chorob byl přičítán krvi, stolici nebo choroboplodným látkám v cévách. Počátek jiných nemocí však přičítali dechu démona, boha nebo mrtvého, případně důsledku prokletí. Byly však i nemoce způsobené neznámým jedem a nemoce bez udané příčiny. Démonické síly mohly vniknout do hlavy, ramen i jiné části těla přímo, jiné choroby ústy, okem, uchem – ne však nosem. Tělo opouštěly ústy, pupkem, močovými cestami a řití.²

Vzájemný vztah pacienta a lékaře texty neobjasňují. Pacienti patrně navštěvovali lékaře v jeho domě. S jistotou je známo, že mohl být zavolán nebo přiveden k nemocnému do jeho obydlí. Není však doložena existence ordinací, ošetřoven nebo nemocnic. Teprve na sklonku Ptolemaiovské doby vzniklo u chrámu v Dendeře hydroterapeutické sanatorium.

1 Hermann GRAPOW, *Grundriss der Medizin der Alten Ägypter 3: Kranker, Krankheiten und Arzt*, Berlin 1956, s. 3-5.

2 Tamtéž, s. 27-31.

Lékařské texty na papyrech

Lékařských papyrů se zachovalo 13, většinou jako opisů starších originálů, pořízených od Střední do konce Nové říše. Jsou zaměřeny převážně k léčbě nemocí, v mnohem menší míře uvádějí patofyziologické nebo fyziologické poznatky. Vedle nich existují asi dvě desítky textů magických, obsahujících mimo jiné léčebná zařikávání.

Lékařské texty zachycují způsoby vyšetřování pacienta zrakem, hmatem a výjimečně i čichem. Protože byly návodem k jednání lékaře, obracejí se k němu v druhé osobě („ty máš udělat“). Naproti tomu vystupuje pacient jako třetí osoba, jako „on“, zpravidla jako muž, pouze u ženských chorob jako žena. Ve staroegyptštině je pacient nazýván „ten, který je nemocný“ (*mr*), méně často „trpící“ (*whdj*) nebo „mající bolesti“ (*mn*).³

Mimo návody k léčení lze z obsahu lékařských papyrů rekonstruovat historicky první vědecký systém, který vysvětloval funkce zdravého a nemocného organismu na základě tehdejších, přirozeně ještě často nedokonalých poznatků

Lékaři a léčitelé

V Egyptě léčili nemocné tři kategorie odborníků: světští (laičtí) lékaři, kněží bohyně - Sachmety a kněží-lektoři. Vedle nich pokračovali v zařikávání chorob tradiční léčitelé-kouzelníci, jejichž existenci předpokládáme již v pravěkých kulturách.

Jméno laických lékařů *sunu* obsahuje v hieroglyfickém písmu značku šipky. Podle některých autorů to souvisí s tím, že to byli původně léčitelé, kteří hrotem šipky otvírali vředy nebo abscesy. Ve faraonské době však toto jméno označovalo lékaře obecně. Lékařské umění a vědění bylo jejich výhradním vlastnictvím, někdy považovaným za „tajný“. V nelékařských textech Střední říše lze najít lékaře jako „znalce tajného umění“.⁴

Od pradávna bylo v Egyptě léčení spojeno s kněžským stavem. Už ve Staré říši je doložen „dvorní lékař a kněz“, v paláci Achnatona v el-Amarně působil „představený lékařů a kněží boha Atona“. Anonymní lékař zanechal po sobě v nedalekých alabastrových lomech v Hatnubu grafito č. 15: „*Jsem představený kněží bohyně Sachmety, představený kouzelníků, vrchní lékař krále [Achnatona], který čte denně knihu, ošetřuje toho, kdo je nemocný, který pokládá ruku na pacienta, kterého poznal [tj. vyšetřil], obratný ve vyšetřování rukou [tj. hmatem]*“.⁵ Byl jedním z kněží chrámu obávané bohyně války Sachmety, zobrazené jako ženy se lví hlavou. Symbolizovala moc sesílat na člověka nemoci, takže ji bylo

3 Tamtéž, s. 73-4, 80,107.

4 Tamtéž, s. 86, 88, 90.

5 Tamtéž, s. 93.

třeba usmiřovat úctou a obětmi. V jejich chrámech hledali pacienti pomoc a uzdravení, takže se bez lékařů neobešly.

Jiným typem chrámových léčitelů byl níže postavený kněz-předčítatel (lektor) *cherheb*, doprovázející deklamací posvátných textů chrámové rituály a oběti zemřelým. O své činnosti nás zpravuje jeden z nich: „*Jsem písař boží knihy, [...] silný ve svých prstech, obratný, když je má hodina [služby], jsem i výborný cherheb, zdatný při posuzování utrpení, [...] mé kouzlo platí nemocnému obličejí, mé zaklínání špatnému pachu.*“⁶

Třetí kategorií léčitelů byli kouzelníci *sau*, kteří léčili zařikadly, kouzly a amulety. Zachoval se titul jednoho z nich „představený kouzelníků *heka*“ tj. magického umění napsaného slova.⁷ Někteří lékaři měli i titul písaře nebo představeného písařů, což mohlo být jejich vedlejší zaměstnání. Domníváme se, že i lékaři, kteří se tímto titulem nehonosili, museli umět číst i psát, aby se vyznali v čtení lékařských textů.

Pomocníci lékařů

Léky připravovali pro své pacienty sami lékaři, zpravidla podle receptů uvedených v textech. Za jejich jakési pomocníky lze považovat výrobce obinadel, které z rituálních důvodů tkali výhradně z čistých lněných vláken - jak pro mumifikaci mrtvých, tak i pro živé pacienty. Na obinadlech mumie princezny Chekeretnebti jsem během našich výzkumů v Abusíru objevil hieratický nápis s titulem a jménem jejich výrobce (*vet*), představeného tkalcovské dílny Chenemu. Obvaz z lékařovy výbavy, jaký používá balzamovač, uvádí např. případ 9 Smithova papyru.⁸

V Egyptě existovali i výrobci protéz, kterými byly doplňovány nejen chybějící části mumií, např. amputované končetiny nebo rozpadlé pohlavní údy. Němečtí antropologové našli v hrobě TT 95 na západním břehu Nilu u Luxoru dřevěnou protézu palce nohy, připevněnou koženými řemínky k zápěstní kosti amputované 50-60 leté ženy z 21.-22. dynastie. Na spodní straně protézy jsou patrné neklamné známky jejího používání během ženina života.⁹

6 Papyrus Leiden D 32 z Nové říše

7 Paula Alexandra Da Silva VEIGA, *Health and Medicine in Ancient Egypt*, Oxford 2009, s. 27.

8 Eugen STROUHAL – Břetislav VACHALA – Hana VYMAZALOVÁ, *Lékařství starých Egyptanů. I. Staroegyptská chirurgie, péče o ženu a dítě*, Praha 2010.

9 Andreas G. NERLICH - Albert ZINK - Ulrike SZEIMIES – Hjalmar G. HAGEDORN, *Ancient Egyptian prosthesis of the big toe*, in: *The Lancet* 356, 2000, s. 2176-2179.

Počty lékařů

V dosavadních pramenech zjistil Jonckheere existenci 98 lékařů,¹⁰ z nichž 80 je známo úplným jménem, 2 neúplným a 16 je anonymů. O čtvrt století později jich napočítal Ghaliougui 127,¹¹ z nichž 52 působilo v době Staré říše, 20 v době Střední říše, 40 v době Nové říše a 15 v Pozdní době. Tato čísla vztažená na počty let uvedených období ukazují na podobnou frekvenci ve Staré (5,3 lékařů) jako Střední říši (4,7 lékařů), následovanou vzestupem v Nové říši (8,1 lékařů) a prudkým poklesem v Pozdní době (pouze 1,9 lékaře na rok). Vzestup počtu lékařů v Nové říši lze vyložit tehdejší demografickou expanzí Egypťanů (odhad 3 milióny) ve srovnání s 1 600 000 lidmi ve Staré a 2 milióny ve Střední říši (Butzer 1976). Jeho pokles v Pozdní době je přičítán tehdejšímu odklonu od racionálního lékařství ke kouzelnictví, ale i zhoršení ekonomické situace, válkám a s nimi spojeným ničením dokladů. Ve srovnání s mnohem většími počty *iatros* následného Řeckořímského období šlo ovšem v dynastických dobách o velmi malé počty.

Drtivá většina lékařů byli muži, jen představená (nejspíše ženských) lékařek Pesešet (Stará říše), lékařka Tava (kolem 300 př.n.l.) a anonymní porodní bába (*iatrini*, 3.stol.n.l.) zastupují ženy.¹²

Stavovská hierarchie

Lékařské povolání bylo uspořádáno hierarchicky. Na vrcholu pyramidy stál hlavní lékař - původně „Velkého domu“, od Nové říše „Pána Obou zemí“ (tj.krále).¹³ Jemu podléhal hlavní lékař královny a další královi lékaři, vedle toho také dvorní lékaři, pečující o zaměstnance královského paláce. V čele nekrálovské linie byl nejvýše hlavní lékař Severu a Jihu (v některých dobách zastoupený dvojmo, jak pro Sever, tak pro Jih). Ve vyšších funkcích nacházíme často představené lékařů, vzácně ředitele lékařů a ojediněle inspektora nebo velitele lékařů. Tíhu každodenní praxe nesli prostí lékaři, z nichž starší nebo zasloužilí si mohli k jménu připojit čestný titul *šmšu* tj. starší čili senior.¹⁴

10 Frans JONCKHEERE, *Les Médecins de l'Égypte Pharaonique. Essai de prosopographie*, Bruxelles 1958, s. 17.

11 Paul GHALIOUNGUI, *The Physicians of Pharaonic Egypt*, Cairo – Mainz am Rhein 1983, s. 94.

12 Tamtéž, s. 18, 92.

13 H. GRAPOW, Grundriss, s. 95.

14 P. GHALIOUNGUI, *The Physicians*, s. 89-90; F. JONCKHEERE, *Les Médecins*, s. 95-98.

Oborová specializace

O odborné specializaci lékařů píše Hérodotos (II, 84) v 2. pol. 5. stol. př.n.l.: „*Medicina je u nich provozována podle specializačního systému: každý lékař léčí jednu chorobu a ne více. Tak se celá země hemží praktiky, z nichž někteří léčí nemoce očí, jiní hlavy, jiní zase zubů, další konečnicku a někteří ty nemoce, které nejsou omezeny na jedno místo*“.¹⁵ V jeho době to nepřekvapuje, kdyby specializačních titulů nebylo doloženo mnoho již ve Staré říši. Tehdy k nim patřil lékař obou očí, zubní lékař (jednak „ten který ošetřuje chrup“, jednak nelékař-dentista), dále lékař břicha a „pastýř řítě“.¹⁶

Výuka mediků

Adepti lékařství (*iry ibh*) se na své povolání připravovali v Domech života (*per anch*), které nebyly ordinací ani laboratoří, ale písárnami a knihovnamí. V jejich zdech byly okrouhlé otvory, v nichž byly přechovávány svitky textů různých vědeckých oborů, mezi nimi i lékařství. Tehdejší medicí ještě neměli titul lékaře (*sunu*) na rozdíl od svých učitelů. Ve srovnání s nimi byli zobrazováni menší, v podřízeném postavení.¹⁷ V běžných písařských školách nebo v Domech života museli nejprve ovládnout umění čtení a psaní. Lékařským textům se asi učili nazpaměť, aby si věděli v každé situaci rady. Jestli doprovázeli své učitele při jejich návštěvách pacientů, není jisté, i když to lze předpokládat.

Mít v ruce lékařský text a řídit se jeho zkušeností bylo povinností a současně obranným štítem každého lékaře. Dopadl-li jeho zákrok špatně nebo podaný lék neúčinkoval, mohl být zbaven viny, pokud postupoval *lege artis*. V důsledku stálého opisování textů, které v průběhu času byly považovány za vnuknuté lidem bohem moudrosti Ptahem a tudíž za posvátné, zůstalo egyptské lékařství po dlouhá staletí bez patrnějšího pokroku.

Společenské postavení

V rámci staroegyptské společnosti patřili lékaři k vyšší vrstvě, požívající úcty ostatních lidí, ať pacientů či zdravých. Lze to doložit několika doklady. Mnozí bohové (např. Thovt) byli považováni za znalce lékařství a někteří domnělí (Imhotep z doby vlády Džosera) či doložení lékaři (Amenhotep, syn Hapua z doby Amenhotepa III) byli zbožněni a stali se

15 HÉRODOTOS, *Dějiny*, Praha 1972, zde kniha II., s. 84.

16 F. JONCKHEERE, *Les Médecins*, s. 99-100.

17 P. GHALIOUNGUI, *The Physicians*, s. 89.

v Pozdní době patrony lékařství. U žádných lékařů nebyla zjištěna pejorativní jména nebo přezdívky, součástí jména mnohých bylo jméno některého z bohů. V důsledku zvyku předávání zaměstnání z otce na syna se na to zřejmě myslelo už při narození chlapce. Řada lékařů pocházela z bohatých nebo vznešených rodin, mnohým se dostalo cti být jmenováni v hrobech princů nebo krajských hejtmanů, které ošetřoval. Jiní lékaři získali během života čestné nelékařské tituly. Jejich vyšší postavení se odráželo i v nadprůměrně bohatých hrobech na významných místech pohřebišť. Jen asi třetina dosud známých lékařů znaky bohatství či vyšší úrovně postrádala. Zmínky o lékařích na sídlišti dělníků královských hrobů v Dér el-Medíně nebo v králových lomech v Hatnubu společně s fyzicky pracujícími neznamena, že jejich postavení bylo dělníkům rovné.¹⁸ Šlo o lékaře, vyplácené státní pokladnou, kteří dělníkům a chudým poskytovali bezplatnou péči. Většina lékařů ovšem byla soukromými osobami a vzhledem k neexistenci peněz byly jejich honorářem naturálie, především chléb, džbány piva, drobné zvířectvo, nebo různé drahé předměty, jako honosná náhrobní stéla, zlatý nákrčník nebo cizokrajné dary (hrob Nebamuna TT 85 v Luxoru). Někteří lékaři zbohatli tak, že si mohli koupit dům, statek, zahradu, vinici či polnosti.¹⁹

Lékaři a mumifikátoři

V populární literatuře se někdy uvádí, že se lékaři učili anatomii v dílnách mumifikátorů (*vabet*). Vyjímání vnitřností z těla zemřelých však nebyla anatomická pitva, ale hrubá a neestetická práce, konaná poslepu obtížným vyřezáváním vnitřních orgánů s výjimkou srdce, které mělo jako nositel identity člověka zůstat na místě. Mumifikátoři patřili mezi řemeslníky s nejnižším společenským postavením, pracovali izolovaně a mnozí lidé se jich štítili. Měli odlišného patrona než lékaři, a to boha mrtvých Anupa. Příležitostnou návštěvu lékaře v mumifikační dílně nelze vyloučit, ale lékař se současným titulem mumifikátora nebo opačný případ není z celého dynastického období znám. Ojedinelým příkladem jakéhosi vztahu obou povolání je stéla lékaře Minemsehnet, jehož děd byl balzamovač Nebneb. Šlo tu ovšem zřejmě o společenský vzestup uvedeného lékaře v rámci jeho rodiny, nikoliv o přímý kontakt lékařství a balzamace.²⁰

Teprve v Řeckořímské době začali v egyptské Alexandrii převážně řečtí lékaři jednak pitvat těla odsouzených zločinců, jednak balzamovat zemřelé, většinou však s nevalným úspěchem. To prozrazují špatně zachované mumie z této doby (např. mladé ženy Hereret

18 Tamtéž, s. 95.

19 Tamtéž, s. 96-97.

20 Tamtéž, s. 6, 24-25, 93.

z muzea v Moravské Třebové).²¹ Dokládá to také dvoujazyčný text z Ptolemaiovské doby, kde je výraz *taricheutes* (mumifikátor) přeložen jako *sunu* (lékař).²²

Závěr

Egyptské lékaře vyhledávali pro jejich znalosti nejen domácí pacienti, ale i nemocní z okolních zemí, kam se šířil jejich věhlas. V 1. tisíciletí př. n. l. přicházeli na stáže do Egypta mnozí adeпти řecké medicíny. Řada poznatků z egyptských lékařských textů přešlo do hippokratovských spisů. V Alexandrii vzniklo za Ptolemaiovců jedno z nejvýznamnějších center řeckého lékařství.

---

21 Eugen STROUHAL – Luboš VYHNÁNEK, *Egyptian Mummies in Czechoslovak Collections*, in: Sborník Národního muzea v Praze, vol. XXXV B, 1979, s. 60-61

22 Francis Llewellyn GRIFFITH, - Ulrich WILCKEN, *A bilingual sale of liturgies in 136 B.C.*, in: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 45, 1908, s. 103-110.

Zusammenfassung

Der Patient und Arzt - schon im alten Ägypten

Die Lebensbedingungen der alten Ägypter waren nicht so ideal, wie es scheint, wenn wir ihre perfekten Kreationen beurteilen. Es bestätigt unter anderem auch die kurze Zeit ihres Lebens und schrittweise Aufdeckungen der Spuren von Krankheiten auf den Skelette oder Mumien. Nicht überraschend ist, dass seit dem Beginn der Zivilisation entwickelte sich in Ägypten aus prähistorischem Heilwissen eigenständiger Bereich der Medizin. Mit der Zunahme der Bevölkerungsanzahl wuchs auch die Menge der Ärzte, deren Zahl erreichte den Höhepunkt während des Neuen Reichs. Dank der Erfindung des Schreibens auf Papyrusrollen, konnte auch das empirische Wissen von Generation zu Generation durch medizinische Texte weitergegeben werden. Neben bestehen als Behandlung Handbücher enthalten die Texte auch geschichtlich das erste wissenschaftliche System, welches Funktionen gesunden und kranken Organismus erklärte.

Einige von den Ärzten haben bald Fachspezialisierung erreicht, während andere hierarchische Titel, die zu den höchsten Standesprivilegien gehörten, gewonnen haben. An der Spitze der

Pyramide war der Hauptarzt - ursprünglich des „Großes Hauses“, seit dem Neuen Reich des „Heren den beiden Ländern“ (des Königs). Dieser Funktion unterwarfen sich der Hauptarzt der Königin und die andere Ärzten des Königs, wie zum Beispiel auch die Hofärzte, die sich um die Mitglieder und Beschäftigte des königlichen Palastes kümmerten. Die Hauptlast der täglichen Praxis für übrige Population trugen die einfache Ärzten, von denen nur die ältere oder verdiente der Ehrenpromotion erreichten, das sie den Namen *šmšw* (älteren oder Senior) zu ihren Name anschließen könnten.

Ihr Ruf hat sich über die Grenzen Ägyptens erweitert, wo in das erste Millennium vor Christus die Adepten der griechischen Medizin gewandert haben. In ptolemäischer Epoche wuchs in Alexandria einer der wichtigsten Zentren der griechischen Medizin. Eine Reihe von Erkenntnissen übergab sich aus den ägyptischen medizinischen Texte in hippokratischen Schriften.